

NÁLEZY TERRY SIGILLATY V OBLASTI POD PAVLOVSKÝMI VRCHY (JIŽNÍ MORAVA) A JEJICH VYPOVÍDACÍ HODNOTA PRO ZKOUMÁNÍ ŘÍMSKO-BARBARSKÝCH VZTAHŮ

FINDS OF THE SAMIAN WARE IN THE AREA UNDER PAVLOV HILLS (SOUTHERN MORAVIA) AND THEIR VALUE FOR RESEARCH OF ROMAN-BARBARIAN RELATIONS

Soňa Klanicová

Abstract

The article summarises the results of Samian ware analyses. They were discovered beneath the Pavlov hills (southern Moravia) and originate from a Germanic settlement and from a Roman military base camp on the Hradisko Hill near Mušov. The variety of Samian ware permits a good reconstruction of the development of Germanic settlement in this area, between the second half of the 2nd century and the first third of the 3rd century AD, which was influenced by the presence of Roman military troops on the Hradisko Hill near Mušov, during the time of the Marcomannic Wars.

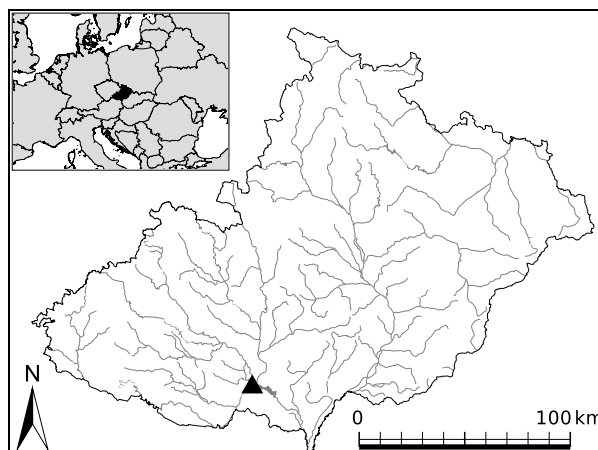
Keywords

Roman period, Samian ware, Roman pottery, Hradisko Hill near Mušov, Germanic settlement

1. Úvod

V oblasti pod Pavlovskými vrchy jsou v různém stupni intenzity nalézány archeologické památky ze všech pravěkých období, od paleolitu po středověk. Není tomu jinak ani v éře, kterou označujeme jako dobu římskou. Zvláště pak válečné události ve druhé polovině 2. století n. l. zanechaly v tomto regionu a zejména na katastru bývalé obce Mušov takové stopy, díky kterým má dnes toto území mezi archeologickými lokalitami doby římské v České republice zcela výjimečné postavení. Vedle četných stop osídlení domácího barbarského obyvatelstva jsou zde totiž nalézány také pozůstatky po vojenských aktivitách Římanů, jejichž pobyt zřejmě zcela podstatně ovlivnil život zde pobývajících germánské populace. Kromě početných římsko-provinciálních artefaktů různého druhu tu nacházíme také unikátní nemovité památky (např. opevňovací systémy a pozůstatky římské architektury), což je jev na území České republiky zcela ojedinělý. Cílem tohoto příspěvku je ověření otázky, zda lze ve sledované oblasti na základě analýzy keramiky typu terra sigillata vyčlenit dílčí chronologické horizonty germánské osídlení v rámci časového úseku 2.–3. století.

Mimořádnou lokalitou v oblasti pod Pavlovskými vrchy je Hradisko u Mušova, jehož historie bádání byla již v odborné literatuře mnohokrát detailně publikována (naposled např. Tejral 2002, 289–299; Komoróczy 2008a, 391–394), proto se v tomto příspěvku omezím pouze na krátké shrnutí. Lokalita je známá od 17. století, kdy se tehdejší kronikář Tomáš Pešina z Čechorodu zmiňuje o nálezech římských mincí. Během 19. století pak docházelo v prostoru Hradiska k hojným nálezům římských kahanů, keramiky i mincí (Knies 1893, 619ad.; Šimek 1923, 124ad.; Sejbal 1988, 4–8). I. L. Červinka (1902, 292–293) považoval návrší za strategickou polohu a uvažoval zde o umístění vojenského tábora či rozlehlejšího města, stopy po opevnění tu však nezjistil a využívání této lokality římským vojskem tak zůstávalo nadále nepotvrzeno.

Obr. 1. Lokalizace studované oblasti na mapě Moravy.

Abb. 1. Lokalisierung des studierten Gebiets auf der Karte Mährens.

Potvrzení tohoto názoru přinesl až rok 1925, kdy J. Matzura na parcele J. Liebera zjistil zlomky římských cihel s kolky LEG X GPF a samotné zbytky římských staveb. Ve stejném roce byly Státním archeologickým ústavem v Praze provedeny první sondážní práce. V letech 1927 až 1928 A. Gnirs za finanční podpory tehdejšího prezidenta republiky T. G. Masaryka uskutečnil systematický výzkum (Gnirs 1928, 132–153; 1931, 9–29; 1976, 80–115), při kterém prozkoumal především pozůstatky dvou budov. V prvním případě šlo o budovu se čtyřmi místnostmi, někdy označovanou jako „velitelský dům“, orientovanou ve směru západ–východ. Jižně od ní ležela další budova, označovaná jako lázně (*balneum*), jejíž vnitřní prostory jsou rozděleny rovněž do čtyř místností. Obě stavby byly vybaveny podpodlažním topením (*hypocaustum*) a jejich stěny nesly barevné omítky. Mimo tento významný ob-

jev dvou dokladů římské architektury na našem území byl získán soubor provinciálních nálezů, především keramiky a kovových předmětů (Tejral 1994b; Komoróczy 2008b). Další sondáže proběhly na Hradisku u Mušova v letech 1976–1977 a počátkem srpna 1984 byly zahájeny systematické výzkumy prováděné Archeologickým ústavem AV ČR v Brně, které probíhají doposud (Tejral 1986; 1999, 2002; 2008; Komoróczy 2008b). Podle současných poznatků lze římské zařízení na Hradisku označit za vojenský opěrný bod, jehož vznik spadá do doby markomanských válek (např. Dobiáš 1964, 215, 261; Swoboda 1964, 55; Tejral 2000, 172). Významným nálezem byl pozůstatek římské stavby s apsidou, odkrytý v roce 1993 v trati Neurissen v souvislosti s výstavbou silnice I/52 Rajhrad–Mikulov (Šedo 2000). Předmětem diskusí byla v minulosti nejasná funkce a také vztah této budovy, v jejíž blízkosti byly prozkoumány také zbytky brány, k lokalitě Hradisko u Mušova (Bálek, Šedo 1996; Šedo 2001). V současné době se objekty v trati Neurissen interpretují jako součást rozsáhlého římského opevněného areálu na Hradisku (Tejral 1999; Komoróczy 2006; týž 2008a). Díky záchrannému výzkumu mohla být v roce 2009 prozkoumána také jihovýchodní část pod návrším Hradisko, odkud byly získány další důležité poznatky o pobytu Římanů na této lokalitě v době markomanských válek.

Také v blízkém okolí lokality Hradisko u Mušova byly od 19. století nalézány pozůstatky po osídlení z doby římské. Zejména po první světové válce se rozšířil počet sídlištních nálezů především díky H. Freisingovi a E. Beningerovi (1933), kteří zveřejnili v oblasti Mušovských jezer přes 10 údajů o sídlištních polohách z doby římské a jednu z doby stěhování národů. Od roku 1976 byly v prostoru mezi obcemi Pasohlávky a Nové Mlýny, kde měly být vybudovány tři velké vodní nádrže, zahájeny zjišťovací a záchranné výzkumy na archeologických lokalitách, které měly být nenávratně zničeny zaplavením. Archeologický dohled v této ohrožené oblasti byl uskutecněn pracovníky Archeologického ústavu AV ČR Brno, pouze na několika lokalizovaných sídlištních však byly prováděny výzkumy většího charakteru a existence sídlištních poloh byla potvrzována pouze sběry nebo menšími ověřovacími a záchrannými akcemi (Jelínková 1986; Stuchlík 2002, 10–11; Tejral 2002, 394). Rozsáhlejší terénní práce proběhly v Brodu nad Dyjí v trati „Freiäcker“ (Tejral, Jelínková 1980) a na polykulturním sídlišti v Drnholci „Holenická pole“, kde se podařilo zjistit nejméně dvě fáze římského osídlení. Další výzkum byl realizován na sídlišti v trati Mušov „U Sv. Jana“ (Trnáčková 1980, 110–111; 1985), kde byly mimo jiné odkryty barbarské zahloubené objekty. Výkopy proběhly také v trati Mušov „Na Pískách“, nedaleko od míst, kde již v padesátých letech objevil I. Peškař (1958, 105–106; 1964, II, 95) více germánských mírně zahloubených chat a dalších objektů. V posledních letech bylo díky rozrůstající se stavební činnosti v této oblasti možné prozkoumat v rámci záchranných archeologických výzkumů rozsáhlejší plochy s germánským osídlením (např. záchranné výzkumy AÚ AV ČR Brno pod vedením B. Komoróczyho v Klentnici v roce 2004 a v Pasohlávkách v roce 2006 a také na území souvisejícím s výstavbou budoucí dopravní infrastruktury v katastru obce Pasohlávky v roce 2008).

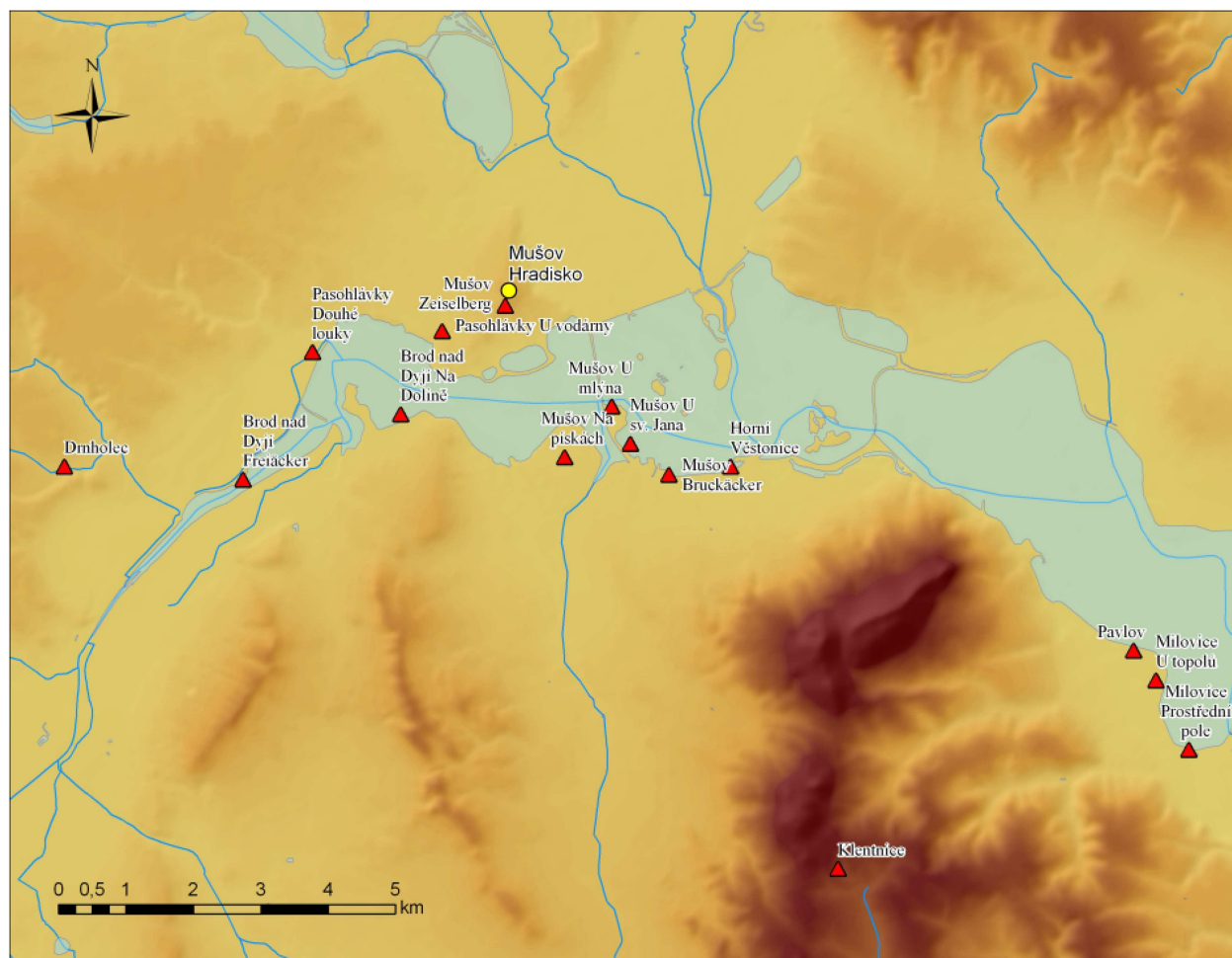
2. Analýza keramiky typu terra sigillata v oblasti pod Pavlovskými vrchy

Podle soupisu nalezišť z doby římské z oblasti vodního díla Nové Mlýny, vypracovaného D. Jelínkovou a B. Kavanovou (2002, 329–354), se jednoznačně potvrzuje, že největší těžiště sídlištních nálezů v tomto prostoru spadá do rozmezí 2. a 3. století. V tomto období jsou sídlištní místního obyvatelstva poměrně hojně zásobena keramickým importem. Mezi ním hraje významnou roli terra sigillata, která pro dnešní archeologii představuje důležitou chronologickou oporu. Pokusím se tedy na základě nálezů jednotlivé horizonty germánského osídlení a dokumentovat tím vývoj ve sledovaném regionu.

Lze konstatovat, že terra sigillata se ve sledované oblasti vyskytla pouze v sídlištním prostředí. Prozatím není známa přítomnost terra sigillaty v hrubu či na pohřebišti. V rámci sídlišť se pak nálezy vyskytují buď přímo v objektech různého typu a funkce, nebo jsou součástí kulturních vrstev. Do analýzy jsou zahrnuty i exempláře nalezené náhodně nebo pocházející z povrchových sběrů. Nálezy z germánských lokalit jsou posuzovány odděleně od nálezů z římské stanice na lokalitě Hradisko u Mušova, která je v barbarském prostředí cizorodým prvkem.

Keramika typu terra sigillata z Hradiska u Mušova byla díky svým dobrým datovacím možnostem v popředí zájmu několika badatelů. Již ve 30. letech 20. století provedla základní zhodnocení nevelkého souboru šesti fragmentů L. Horáková-Jansová (1936). O další analýzu terra sigillaty se pokusil až F. Křížek (1980), který ovšem na jejím základě došel k mylnému datování vojenského opevnění na Hradisku do první poloviny 2. století. V roce 1993 v rámci zpracování veškeré římsko-provinciální keramiky posoudil tento druh keramiky detailně E. Droberjar (1993). Soubor římsko-provinciální keramiky, včetně terra sigillaty, nalezený v rámci tzv. dílenského okrsku zpracovala v rámci své diplomové práce M. Stoilova (2006) a naposledy byla terra sigillata z Hradiska komplexně zhodnocena v příspěvku z roku 2008 (Klanicová 2008). Ještě v osmdesátých letech 20. století byla v souboru terra sigillaty z Hradiska, který měl k dispozici F. Křížek (1980, 137–138), zastoupena výhradně středogalská terra sigillata. V současné době již na této lokalitě existují i doklady terra sigillaty vyrobené v časně fázi výroby porýnské dílny v Rheinzabernu. K roku 2006 zde bylo nalezeno 308 fragmentů (graf na obr. 4). V převážné většině se tady vyskytuje terra sigillata ze střední Gallie (182 fragmentů – 59,1%), výrobky rheinzabernské dílny jsou zastoupeny 11,4% (35 fragmentů). Detailní rozbor terra sigillaty z Hradiska byl již proveden v rámci jiného příspěvku (Klanicová 2008).

Terra sigillata pocházející z germánských nalezišť z území Moravy byla souborně zpracována v roce 1991 (Droberjar 1991) a naposledy v roce 2007 (Klanicová 2007). Oblast pod Pavlovskými vrchy má však díky přítomnosti římské armády ve 2. století zcela zvláštní postavení, a proto si zaslouží samostatné posouzení. Většina germánských sídlišť se ve sledované oblasti pod Pavlovskými vrchy soustřeďovala na pravém břehu dnes neexistujícího ramene řeky Dyje (Jelínková, Kavanová 2002, 328, mapa I) a poskytla bohaté soubory do-

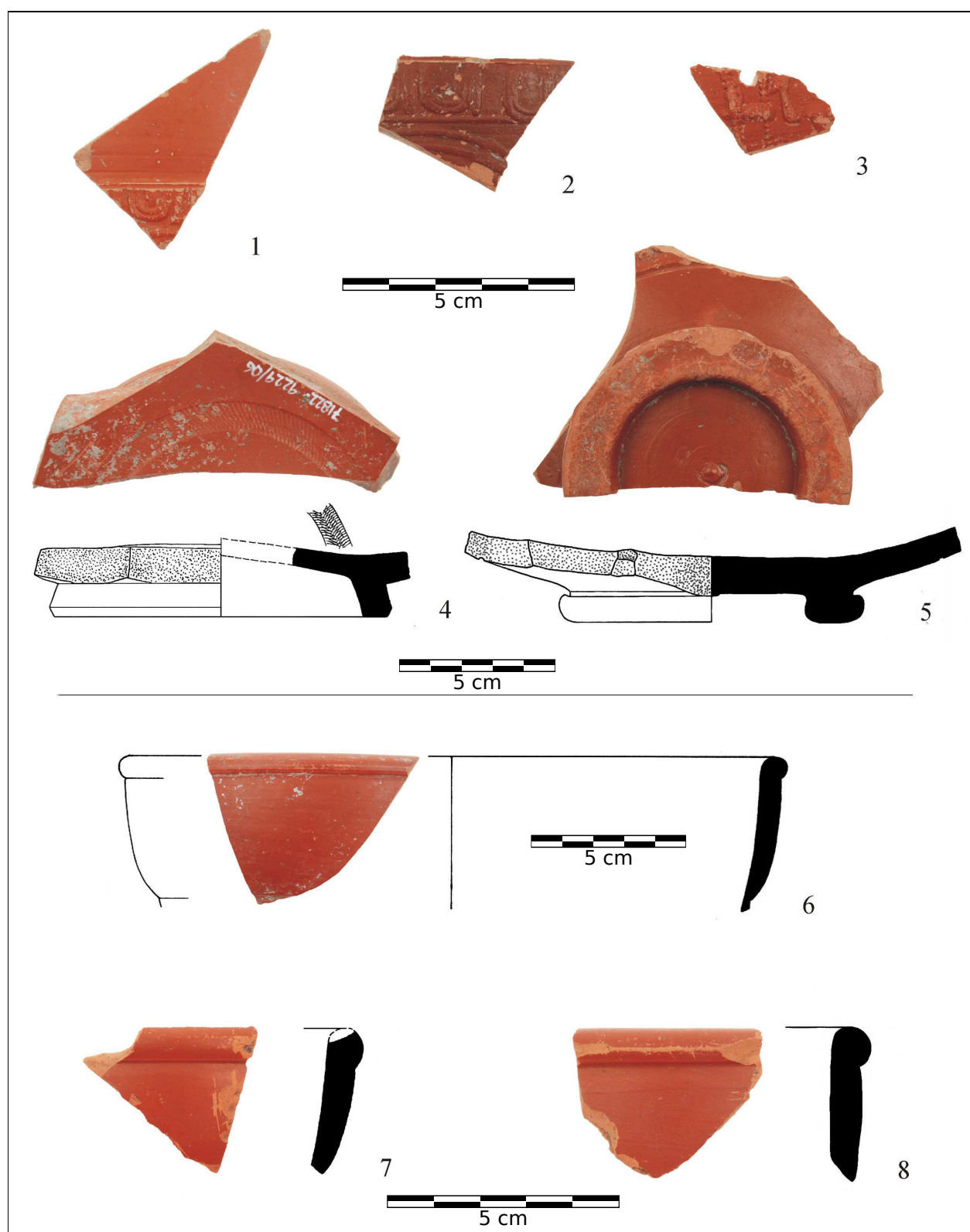
Obr. 2. Rozšíření germánských nalezíšť s výskytem terry sigillaty v oblasti pod Pavlovskými vrchy. Autor: M. Vlach.
Abb. 2. Ausbreitung der germanischen Fundstellen mit dem Terra Sigillata Auftreten im Gebiet unter der Pollauer Gebirge.

máci i římsko-provinciální keramiky. Terra sigillata byla nalezena na patnácti z nich (tab. 1; obr. 2). Početnější soubory terry sigillaty s více než deseti fragmenty pocházejí pouze z pěti lokalit. Ze zmíněných patnácti lokalit máme dosud k dispozici 154 fragmentů terry sigillaty, z nichž provenienci se podařilo zjistit u 91 zlomků. Můžeme vyčlenit pět dílenských okruhů (graf na obr. 5). Nejpočetnější zastoupení zde má porýnská dílna v Rheinabernu (63 fragmentů – 39%), již podstatně méně je zastoupena dílna ve Westerndorfu (15 fragmentů – 9,1%) a středogalská dílna v Lezoux (11 fragmentů – 7,1%). Pfaffenhofenská dílna se objevila pouze ve dvou kusech a jeden zlomek byl určen jako východogalský výrobek z Trevíru.

Východogalskou terru sigillatu z Trevíru, jejíž produkce začala ve druhé čtvrtině 2. století a skončila až v polovině 3. století (Huld Zetsche 1971; 1972, 78; 1993, 55), reprezentuje pouze jeden zlomek z mísy typu Drag. 37, nalezený v obj. 25 v Brodu nad Dyjí „Na Dolíně“ (Droberjar 1991, Taf. 3:3). Výskyt trevírské sigillaty má na Moravě ojedinělý charakter. Mimo nález z Brodu nad Dyjí je v moravských nálezech zaznamenán pouze jediný další příklad z Vlčnova–Dolního Němčí, okr. Uherké Hradiště (Droberjar 1991, Taf. 15:2). Východogalská sigillata z Trevíru byla importována především do oblasti

středního a dolního Rýna, případně do Británie, a na vzdálenější území se dostávala jen výjimečně.

Terru sigillatu ze středogalské dílny v Lezoux zastupuje pouze 11 zlomků, a to z lokalit Drnholec „Holenická pole“ (4 fragmenty), Mušov „Na Pískách“ (1 fragment), Mušov „Zeiselberg“ (1 fragment) a Pasohlávky „U Vodárny“ (5 fragmentů). U pěti fragmentů bylo možné určit konkrétního hrnčířského mistra (Cinnamus – 2 fragmenty; Paternus – 1 fragment; Mercator II – 1 fragment; Pugnus – 1 fragment). Z dílny mistra Cinnama, jehož výroba se podle nově zpracovaných nálezů středogalské terry sigillaty z anglických lokalit klade mezi roky 135–170 n. l. (Stanfield, Simpson 1990, 310; starší chronologie zařazovala tohoto mistra k pozdějšímu datu 150–190 n. l. – CGP 1958, 271), pocházejí fragmenty nalezené na lokalitách Drnholec (obj. 40; Droberjar 1991, 10, Taf. 3:13) a Pasohlávky (trati „U Vodárny“), kde byl objeven také pozůstatek nádoby z dílny mistra Pugna (140–170 n. l. – podle Stanfield, Simpson 1990, 300; 150–195 n. l. – podle CGP 1958, 260). V blízkosti Hradiska u Mušova v trati „Zeiselberg“ byla nalezena část nádoby patřící k výrobkům mistra Paterna (Droberjar 1991, 16, Taf. 6:10), který je datován 150–190 n. l. (podle Stanfield, Simpson 1990, 239), a do podobného časového rozpětí jej klade i starší

Obr. 3. Pasohlávky „U Vodárny“. Terra sigillata. 1–5 střední Galie (1–3, 5–Drag. 37; 4–Drag. 18/31, 31); 6–8 Rheinzabern (Drag. 37).

Abb. 3. Pasohlávky „U Vodárny“. Terra Sigillata. 1–5 Mittelhallen (1–3, 5–Drag. 37; 4–Drag. 18/31, 31); 6–8 Rheinzabern (Drag. 37).

Tab. 1. Provenience terry sigillaty z germánských sídlišť pod Pavlovskými vrchy.
Taf. 1. Provenienz der Terra Sigillata aus den germanischen Siedlungen unter der Pollauer Gebirge.

Lokalita	Hrnčířské dílny						celkem	Určení
	SG	Tr	Rh	We	Pf	neurč.		
Brod nad Dyjí "Freiäcker"						1	1	Droberjar 1991, 10.
Brod nad Dyjí "Na Dolině"		1				1	2	Droberjar 1991, 10.
Drnholec	4		6	2		13	25	Droberjar 1991, 10–11.
Horní Věstonice				1		2	3	Droberjar 1991, 12.
Klentnice			25	3	2	21	51	Klanicová, Komoróczy 2008, 280–290.
Milovice "U Topolů"						1	1	Droberjar 1991, 15.
Milovice "Prostřední pole"						1	1	Droberjar 1991, 15.
Mušov "U Sv. Jana"			2	1		6	9	Droberjar 1991, 15.
Mušov "U Mlýna"						1	1	Droberjar 1991, 15.
Mušov "Na Pískách"	1		14	1		2	18	Droberjar 1991, 15–16.
Mušov "Zeiselberg"	1						1	Droberjar 1991, 16.
Mušov "Bruckäcker"				1		3	4	Droberjar 1991, 16.
Pasohlávky "Dlouhé louky"			4	4		7	15	Droberjar 1991, 17.
Pasohlávky "U Vodárny"	5		9	1		6	21	Klanicová 2010 (v tisku)
Pavlov						1	1	Droberjar 1991, 18.
celkem	11	1	60	14	2	66	154	

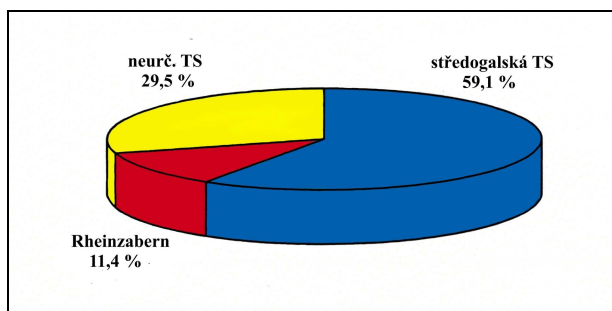
chronologie–145–190 n. l. (CGP 1958, 198). Z jiné mušovské trati „Na Pískách“ pochází výrobek dílny Mercator II (Droberjar 1991, 16, Taf. 8:7), je datován do rozmezí 170–195 n. l. (shodně: CGP 1958, 250; Stanfield, Simpson 1990, 290). Srovnáme-li středogalskou terru sigillatu z Hradiska u Mušova (Klanicová 2008, 442, Tab. 1) s nálezy z okolních germánských sídlišť, je zřejmé, že výrobky všech hrnčířských mistrů, objevující se v okolním sídlištním prostředí, byly také zastoupeny v souboru získaném na Hradisku.

Nejpočetnější je na sídlišťích pod Pavlovskými vrchy terra sigillata z porýnské dílny v Rheinzabernu, ze které pochází 60 fragmentů, z nichž 24 bylo možné připsat konkrétnímu hrnčířskému mistrovi (tab. 2). Časovou fázi výroby rheinzabernské dílny, datovanou do doby před a během markomanských válek, reprezentují na germánských sídlišťích pouze 4 fragmenty (Mušov „Na Pískách“; Pasohlávky „Dlouhé louky“; Pasohlávky „U Vodárny“). Všechny tedy pocházejí z bezprostřední blízkosti Hradiska u Mušova, odkud známe rheinzabernskou terru sigillatu také pouze z tohoto časového období (35 fragmentů). Nárůst rheinzabernských výrobků na germánských nalezištích v okolí Pavlovských vrchů pozorujeme až v době po skončení markomanských válek (mladší fáze skupiny Bernhard Ib a skupina Bernhard II–Bernhard 1981), kdy dochází ke zvýšení přísunu tohoto zboží i v rámci celé Moravy (Klanicová 2007, 181). Třetí skupinu (Bernhard III), zahrnující pozdně severovské období, pak reprezentují pouze dva fragmenty. Výrazný pokles výrobků rheinzabernské terry sigillaty mezi lety 210/220–233/245 (Kuzmová 1997, 25) v oblasti pod Pavlovskými vrchy rovněž koresponduje se stavem na celém území Moravy (Klanicová 2007, 181), stejný úbytek tohoto zboží byl zaznamenán také v Raetii a Pannonii (Gabler 1987, 88).

Tab. 2. Rheinzabernská terra sigillata z germánských sídlišť.

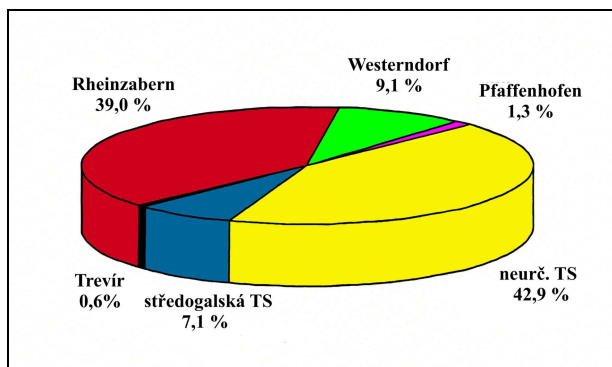
Taf. 2. Terra Sigillata aus Rheinzabern aus den germanischen Siedlungen.

Výrobce	ks
Skupina Bernhard Ia (148/153–160/170 n.l.)	
Reginus I	1
Firmus I	1
Skupina Bernhard Ib (160/170–178 n.l.)	
Cerialis I, Comitialis I, II	1
Comitialis III	1
Belsus I	2
ostatní	2
Skupina Bernhard IIa (IIa–IIc:170/178–210/220 n.l.)	
Comitialis V	1
B. F. Attoni	2
zboží s vejcovcem E 25 a E 26	2
Pupus	1
Reginus II	1
Attilus	1
Skupina Bernhard IIb	
Julius I	1
zboží navazující na Regina II, Julia I, Lupa	2
Skupina Bernhard IIc	
Verecundus I	2
Helenius	1
Skupina IIIa (IIIa–IIIc: 210/220–233/245 n.l.)	
Janu(arius) II	1
Skupina Bernhard IIIc	
Statutus II	1
celkem	24

Obr. 4. Provenience terry sigillaty z Hradiska u Mušova.

Abb. 4. Provenienz der Terra Sigillata aus Burgstall bei Mušov.

Obr. 5. Provenience terry sigillaty z germánských sídlišť pod Pavlovskými vrchy.

Abb. 5. Provenienz der Terra Sigillata aus den germanischen Siedlungen unter der Pollauer Gebirge.

Mezi výzdobnými motivy rheinzabernské terry sigillaty nalezené na germánských sídlištích pod Pavlovskými vrchy je raritou zbytek erotické scény (typ Ri-Fi M 65 a Ri-Fi M 64) na fragmentu z Mušova „Na Pískách“ (chata III; Droberjar 1991, Taf. 8: 4), kterou zhotovil mistr Firmus I v Rheinzabernu někdy mezi dobou vlády Antonina Pia a Marca Aurelia, tedy mezi lety 148/153–160/170 (Kuzmová 1997). Erotická výzdoba na keramice typu terra sigillata je v moravské oblasti velmi vzácná a prozatím neznáme žádný další exemplář s výzdobou podobného charakteru. Nejbližším nálezem v barbarském prostředí, který je podobného rázu, je erotická scéna na fragmentu ze slovenského naleziště Pobedim „Horné pole“. Jde však o výrobek mistra Censorina z Lezoux (Křížek 1966, 109, 118). Terra sigillata se zmíněnou, pro germánské prostředí neobvyklou výzdobou se podle F. Křížka (1980, 138) mohla ke Germánům dostat buď přímo z provincie, nebo sem byla zanesena prostřednictvím římské posádky z opevnění na Hradisku u Mušova.

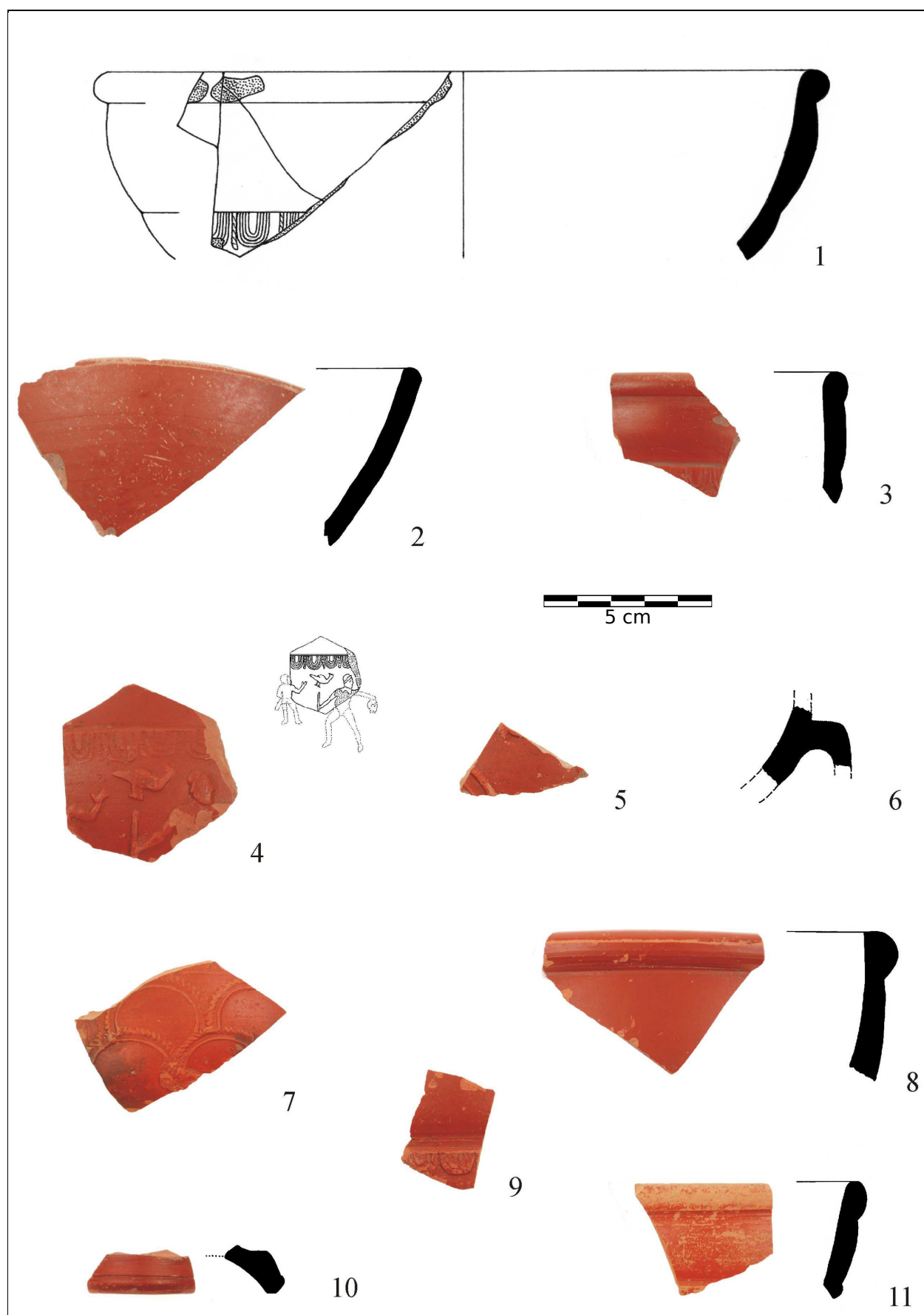
Westerndorfská hrnčířská dílna je ve sledovaném území germánských sídlišť zastoupena 14 fragmenty z 8 lokalit (Pasohlávky „U Vodárny“; Pasohlávky „Dlouhé louky“; Drnholec; Horní Věstonice; Klentnice; Mušov „Na Pískách“; Mušov „U Sv. Jana“; Mušov „Bruckäcker“). Objevují se zde pouze reliéfně zdobené výdutě z nádob typu Drag. 37, u všech je možné na základě analýzy výzdobných prvků určit konkrétního výrobce. 12 exemplářů pochází z dílny mistra Helenia, jehož výrobky, zhotovované v první polovině 3. století, mezi westerndorfským zbožím

výrazně převažují. Zbylé 3 exempláře můžeme přiřadit mistru Comitiovi, který ve Westerndorfu zahájil v poslední čtvrtině 2. století jako první výrobu terry sigillaty. Většina jeho výrobků pochází z okresu Břeclav (Klanicová 2007, 183).

Nejmladší terra sigillata, která se objevuje v oblasti pod Pavlovskými vrchy, byla vyrobena v pfaffenhofenské dílně. Dva fragmenty z nádob Drag. 37 byly nalezeny v rámci polykulturní lokality Klentnice. První fragment z povrchového sběru na lokalitě patří pravděpodobně mistru Heleniovi, který v první polovině 3. století vytvořil pobočku ve 2 km vzdáleném Pfaffenhofenu. Výroba v této hrnčířské dílně byla zahájena v prvních desetiletích 3. století a pokračovala i po vpádu Alanů v roce 233. Právě v této době začíná produkovat své zboží mistr Dicanus, jehož výrobek poměrně špatné kvality provedení i výpalu, zdobený vejcovcem typu Pons Aeni D3b (Christlein, Kellner 1969, 131), byl nalezen v objektu K 775 v Klentnici (Klanicová, Komoróczy 2008, 284). Zmíněný výrobek patří k nejmladším nálezům terry sigillaty v rámci celé Moravy. Ukončení výroby mistra Dicana se předpokládá až po roce 260/270, kdy se uzavírá také celá produkce dílny v Pfaffenhofenu (Pons-Aeni 1969–1974, 78–79).

Jak ukazuje analýza 123 typologicky určitelných fragmentů nádob (tab. 3) nalezených na germánských sídlištích v okolí Pavlovských vrchů, nejvíce oblíbené byly reliéfně zdobené mísy typu Drag. 37 (98 fragmentů). Ostatní tvary nádob patří k nezdobeným formám terry sigillaty. Talíře typu Drag. 18/31,31 (9 fragmentů), šálky typu Drag. 33 (5+1? fragmentů) a talíře Drag. 32 (4 fragmenty) patří u germánského obyvatelstva k nejoblíbenějším tvarům nezdobené terry sigillaty. Mísovitá nádoba s límcem Drag. 38, která se prozatím objevuje pouze v oblasti pod Pavlovskými vrchy, a to na germánských sídlištích v Drnholci a Pasohlávkách „U Vodárny“, je zastoupena čtyřmi fragmenty. K ojedinělým nálezům patří pohár Drag. 54 (1 fragment) a nádoba typu Drag. 49? (1 fragment). Při srovnání terry sigillaty z germánských nalezišť ve sledované oblasti s tvarovou škálou vyskytující se na Hradisku u Mušova je zřejmé, že reliéfně zdobená mísa Drag. 37 byla oblíbená stejně u Římanů i u místního obyvatelstva. Zajímavá je v tomto směru pouze absence talíře s dovnitř zataženým okrajem (typ Drag. 32) mezi nálezy z Hradiska. Podle některých názorů se s tímto tvarem začíná v provinciích obchodovat až po markomanských válkách (Zanier 1992, 135). Také na jiných lokalitách se v zánikových vrstvách spojených s markomanskými válkami talíř Drag. 32 neobjevuje (např. Eining-Unterfeld, Jütting 1995, 183; Regensburg-Kumpfmühl, Faber 1994, 223–224).

Na příkladu několika germánských nalezišť z oblasti pod Pavlovskými vrchy, na kterých je terra sigillata zastoupena více než 10 fragmenty, je možné pozorovat několik výrazných vln v přílivu tohoto typu keramiky na naše území (viz tab. na obr. 7). Dobu druhé poloviny 2. století, kdy dochází na území Moravy k prvnímu pravidelnému přísunu terry sigillaty s těžištěm ve středogalských výrobcích a částečně i v časně rheinzabernském zboží, můžeme spojit s lokalitou Hradisko u Mušova. V období po skončení markomanských válek přebírá po-

Obr. 6. Pasohlávky „U Vodárny“. Terra sigillata. 1–6 Rheinzabern (1, 3–5 – Drag. 37; 2 – Drag. 32; 6 – Drag. 38); 7 Westerndorf (Drag. 37); 8, 11 Rheinzabern/Westerndorf (Drag. 37); 9 Rheinzabern? (Drag. 37); 10 neurč. (Drag. 33).

Abb. 6. Pasohlávky „U Vodárny“. Terra Sigillata. 1–6 Rheinzabern (1, 3–5 – Drag. 37; 2 – Drag. 32; 6 – Drag. 38); 7 Westerndorf (Drag. 37); 8, 11 Rheinzabern/Westerndorf (Drag. 37); 9 Rheinzabern? (Drag. 37); 10 unbestimmt (Drag. 33).

Tab. 3. Analýza typologicky určitelných fragmentů nádob na germánských sídlištích pod Pavlovskými vrchy.**Taf. 3.** Analyse der typologisch bestimmbar Fragmente der Terra sigillata aus den germanischen Siedlungen unter der Pollauer Gebirge.

	Tvary	Hrnčířské dílny						Celkem
		SG	Tr	Rh	We	Pf	Neurč.	
Reliéfní TS	Drag. 37	9	1	47	15	2	24	98
Hladká TS	Drag. 18/31,31	1		4			4	9
	Drag. 33						5+1?	5+1?
	Drag. 32			4				4
	Drag. 38			2			2	4
	Drag. 54			1				1
	Drag. 49?						1	1
Celkem		10	1	58	15	2	37	123

stupně místo hlavního vývozce do podunajských provincií dílna v Rheinzabernu a středogalské výrobky postupně zatlačuje do pozadí. První soubor terry sigillaty pochází z germánského sídliště Pasohlávky „U Vodárny“, které leží v nevelké vzdálenosti od Hradiska u Mušova. Kolekce 21 fragmentů terry sigillaty obsahovala výrobky ze tří hrnčířských dílen – středogalské dílny, Rheinzabernu a Westerndorfu (obr. 3, 6). Na rozdíl od Hradiska se zde nejvíce objevují výrobky z porýnské dílny v Rheinzabernu (9+1? fragmentů – Janu(arius) II; Cerialis I, Comitialis I, II). Nachází se zde ale ještě pět výrobků ze středogalských dílen, z nichž dva bylo možné určit jako výrobky mistrů Cinnamus a Pugnus (obr. 3: 1, 2). Doba jejich výroby se shoduje, podle staršího datování jsou oba činní mezi roky 150–195 n. l. (CGP 1958, 258, 271), podle novějšího názoru z roku 1990 vyráběli již v období 135/140–170 n. l. (Stanfield, Simpson 1990, 300, 310). Není vyloučeno, že středogalské výrobky z této lokality mohou mít původ přímo na vrchu Hradisko, kde se středogalské zboží a zejména výrobky mistra Cinnama vyskytují v hojné míře. Objevily se zde totiž také části římských cihel, prokazatelně pocházející z této vojenské stanice. Mezi terrou sigillatou z Pasohlávek se vyskytuje i westerndorfská terra sigillata mistra Helenia z první poloviny 3. století (obr. 6: 7).

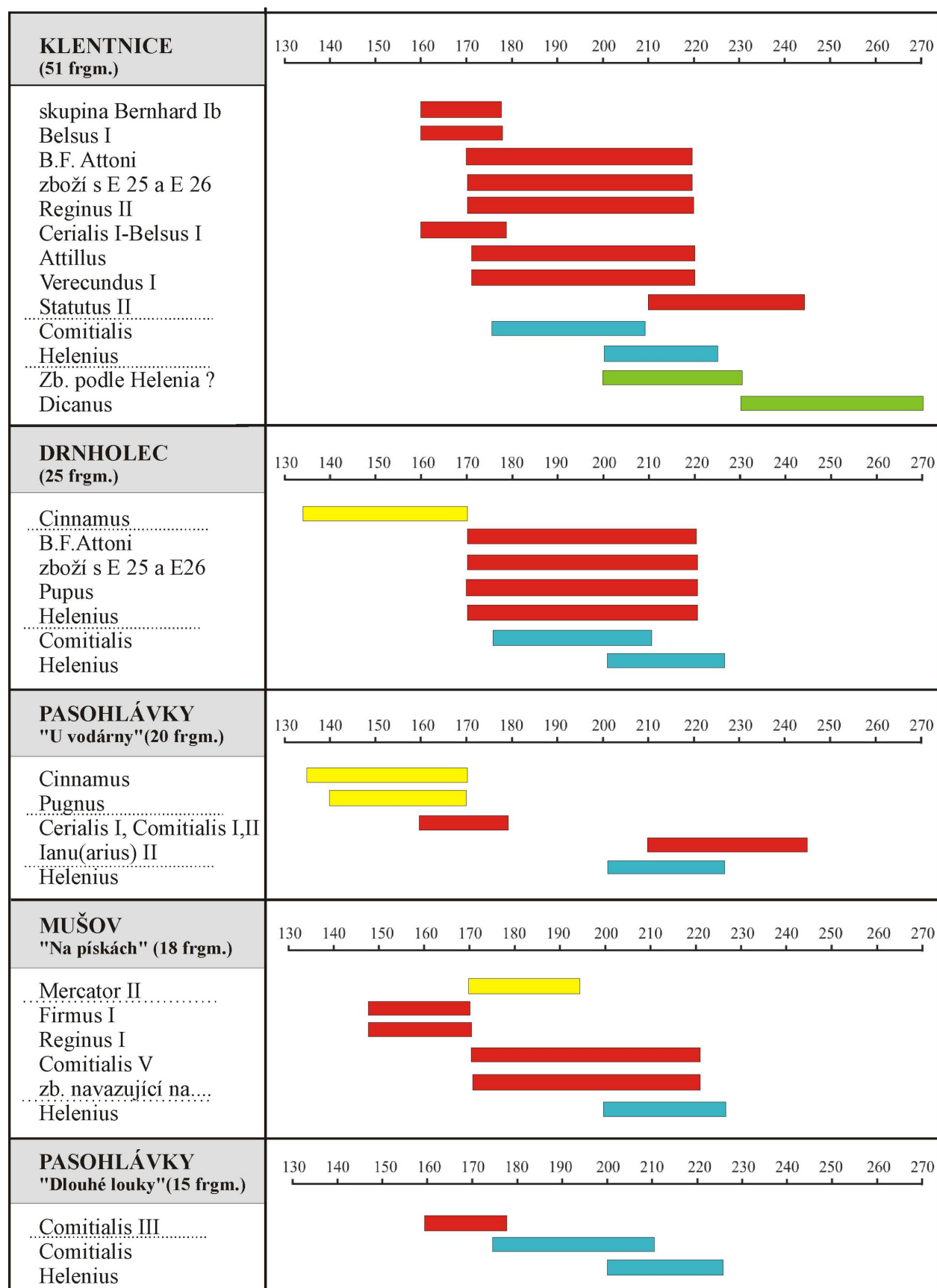
Středogalské zboží obsahuje také soubor terry sigillaty z germánského sídliště v Drnholci „Holenická pole“ (25 fragmentů – určení Droberjar 1991, 10–11, Taf. 3: 4–16). Mezi čtyřmi fragmenty, jejichž výroba je lokalizována ve střední Gallii, je možné jeden fragment reliéfní výduť Drag. 37 přiřadit mistru Cinnamovi (135–170 – podle Stanfield, Simpson 1990, 310) z Lezoux. Rheinzabernské zboží je zastoupené 6 zlomky náležícími výhradně do skupiny Bernhard II (B. F. Attoni, zboží s vejcovcem E 25/26, Pupus, Helenius) z období po markomanských válkách 170/178–210/220 (Kuzmová 1997, 23). I zde je již dvěma fragmenty zastoupené westerndorfské zboží reprezentováno mistry Comitialis a Helenius.

Třetí soubor z tohoto období pochází z germánského sídliště Mušov „Na Pískách“ (určení Droberjar 1991, 15–16, Taf. 7–8), které se nachází v místě několika pochodo- vých táborů, z nichž jeden převrstvil germánské sídliště.

Mezi 18 fragmenty zcela výrazně převažují rheinzabernské výrobky (14 fragmentů – Reginus I; Firmus I; Comitialis V; zboží navazující na Regina II, Julia I a Lupa – skupina Bernhard Ia–Iib). Z tohoto souboru již pouze jeden fragment můžeme přiřadit středogalskému Lezoux. Jedná se o výrobek z nejmladší fáze výroby této dílny (mistr Mercator II), datovaný mezi roky 170–195. Stejně jako na germánském sídlišti v Pasohlávkách je zde zastoupen opět jeden fragment z nádoby mistra Helenia z Westerndorfu.

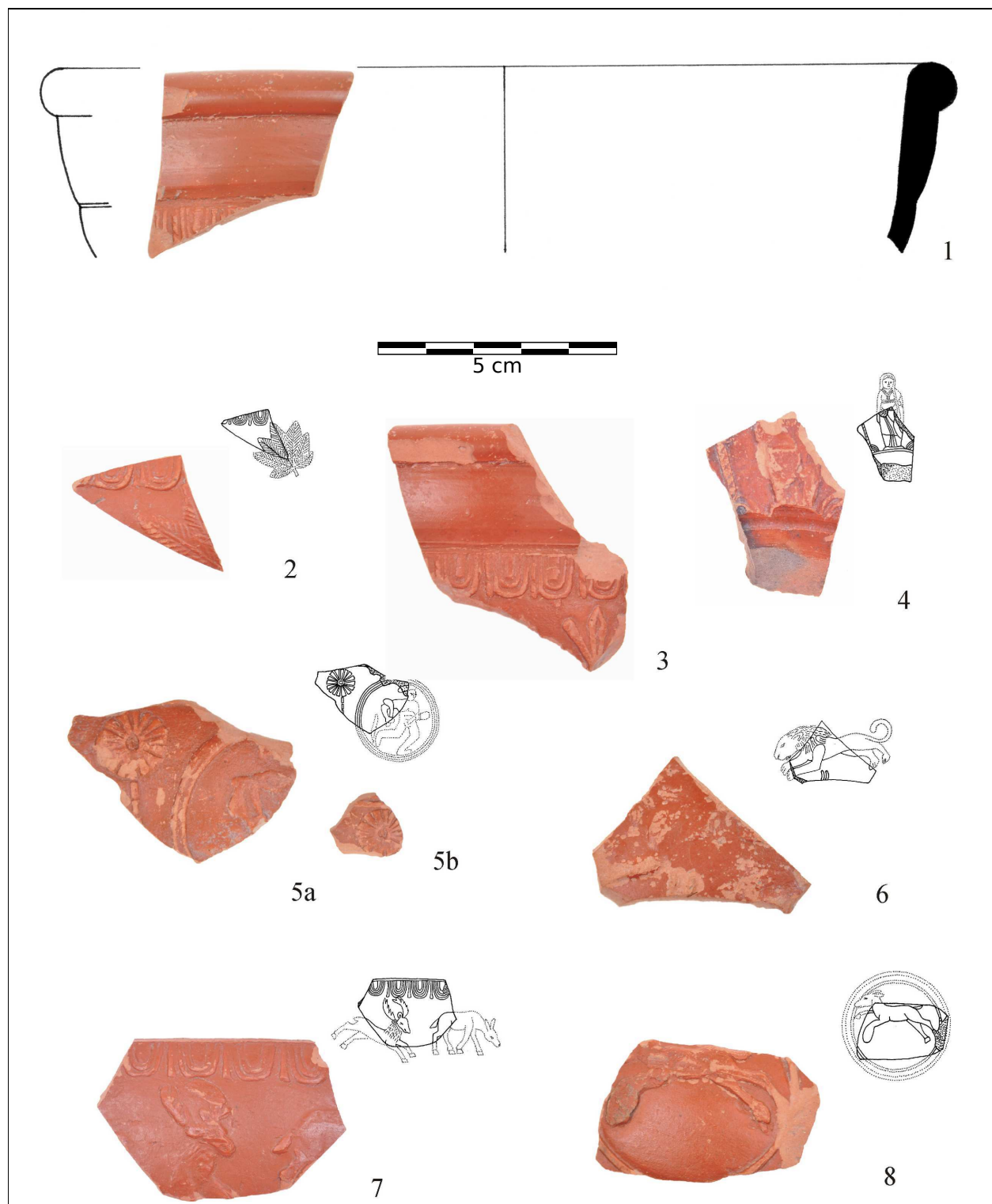
V souboru 15 fragmentů z lokality Pasohlávky „Dlouhé louky“ (určení Droberjar 1991, 17, Taf. 10:1–7, 9–10), není prozatím k dispozici ani jeden exemplář ze středogalských dílen. Tento soubor terry sigillaty by tak již mohl náležet do období, kdy je středogalské zboží už definitivně vytlačeno rheinzabernskými výrobky. Soubor terry sigillaty obsahuje 4 fragmenty z dílny v Rheinzabernu (zastoupený mistr Comitialis III náleží do mladší fáze skupiny Bernhard Ib, která se objevuje již těsně po markomanských válkách) a vysoký podíl westerndorfských výrobků (3 fragmenty – mistr Helenius; 1 fragment – mistr Comitialis). Protože však množství nalezené terry sigillaty i podíl rozpoznatelných fragmentů v tomto souboru je poměrně nízký, nelze vyloučit, že nepřítomnost středogalských výrobků je zde pouze náhodná.

Pozdní fázi přílivu terry sigillaty na Moravu reprezentuje početná kolekce terry sigillaty z germánského sídliště v Klentnici (obr. 8, 9; Klanicová, Komoróczy 2008). Mezi 51 fragmenty ještě ale přezívají výrobky rheinzabernské terry sigillaty z pozdně antoninovské doby. Nejvíce výrobků však pochází ze severovské doby, tzn. rheinzabernské výrobky Bernhardovy skupiny III, výrobky mistrů Helenia (2 fragmenty) a Comitialis (1 fragment) z Westerndorfu a pfaffenhofenské výrobky (3 fragmenty – Dicanus; zboží podle Helenia ?). Nejmladší exemplář v Klentnici a zároveň i na celé Moravě byl zhotoven až po roce 233 v hrnčířské dílně Pfaffenhofenu u mistra Dicana (obr. 9: 8), který výrobu ve své dílně ukončil až v době nájездů Alamanů v roce 259/260. Pro toto období je charakteristický znatelný úbytek v importu terry sigillaty do naddunajského barbarika, který je definitivně ukončen útoky Alamanů na hornogermánsko-raetský limes v roce 233. Sídlíště v Klentnici, datované do pozdní

Obř. 7. Chronologické zařazení terra sigillaty z vybraných germánských sídlišť. Lezoux (žlutá), Rheinzabern (červená), Westerndorf (modrá), Pfaffenhofen (zelená).

Abb. 7. Tafel mit der Datierung der gefundenen Fragmenten der Terra Sigillata. Lezoux (gelb), Rheinzabern (rot), Westerndorf (blau), Pfaffenhofen (grün).

Obr. 8. Klentnice. Terra sigillata. 1–8 Rheinzabern (Drag. 37).
Abb. 8. Klentnice. Terra Sigillata. 1–8 Rheinzabern (Drag. 37).

fáze relativně chronologického stupně C1, je však, co se týká terry sigillaty, překvapivě bohatou lokalitou, která ve svém okolí nemá žádnou paralelu.

3. Závěr

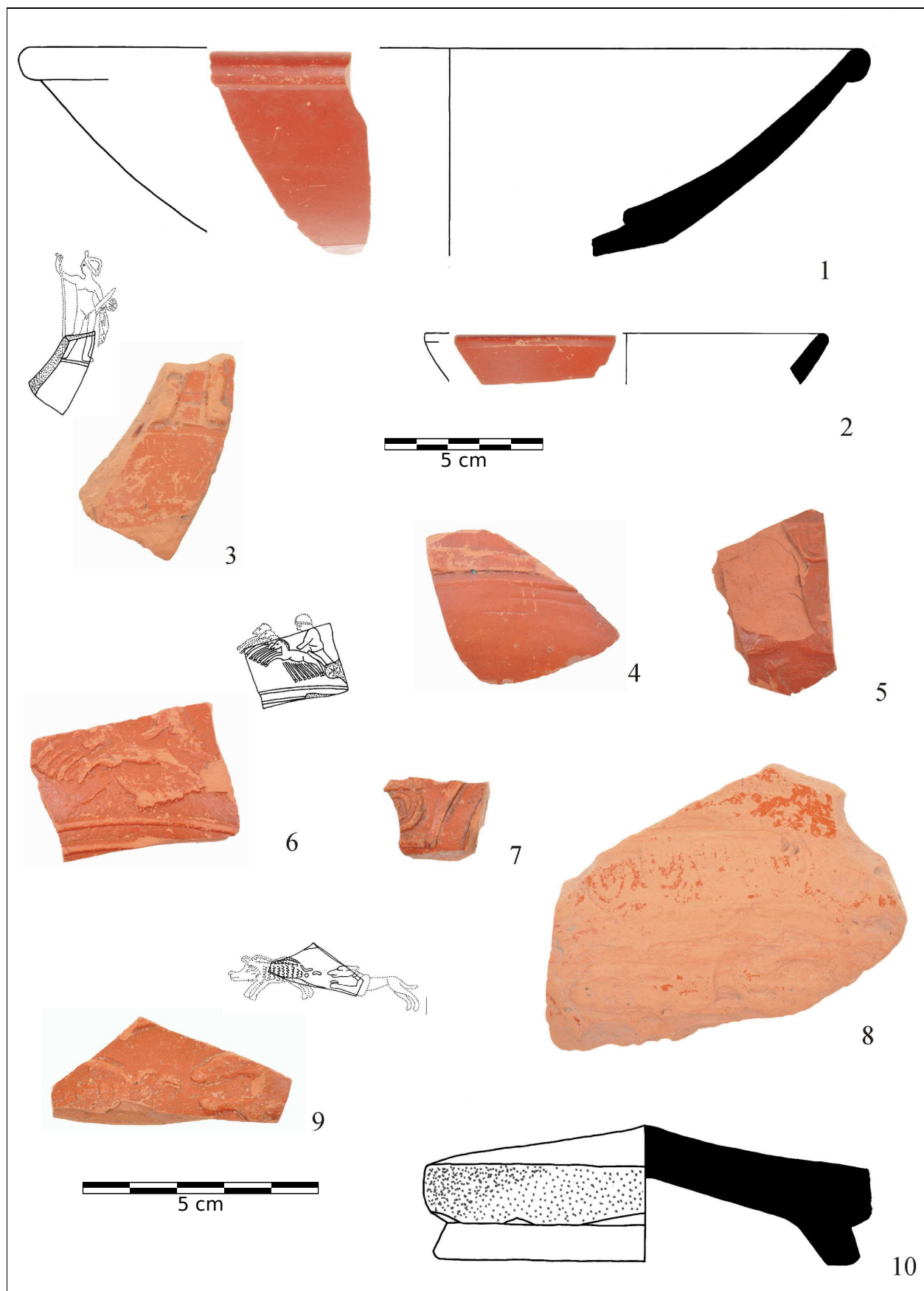
Obecně lze říci, že maximální výskyt terry sigillaty v naddunajském barbariku spadá do období druhé poloviny 2. století až do první poloviny 3. století (Sakař 1969, 208; Klanicová 2007, 185–186; Kuzmová 1997; Stuppner 1994, 71; 1997), v Polsku je to pak zejména první polovina 3. století (Hečková 1982, 25; Tyszler 1999, 74). Nálezy ve sledovaném regionu pod Pavlovskými vrchy však odrážejí jistá specifika. Během markomanských válek je doložitelný pravidelný a mimořádný příliv terry sigillaty pouze na lokalitě Hradisko u Mušova, což je zde dáno přítomností a zásobováním římského vojska. U okolních germánských sídlišť je v tomto válečném období doložen pouze omezený výskyt sigillatového zboží ze střední Gallie a nejstarší fáze výroby v Rheinabernu. Zda lze v této době hovořit o dovozu v rámci obchodních styků mezi provinciemi a místními germánskými kmeny, nebo se terra sigillata dostávala do barbarského prostředí pouze s římským vojskem a až sekundárně k místnímu obyvatelstvu, nelze dosud spolehlivě říci. K rozvoji obchodu, a tedy i k zvýšenému množství terry sigillaty u domácího barbarského obyvatelstva došlo až následně po skončení markomanských válek, zejména pak během vlády Severovců, kdy se vyskytují převážně exempláře z porýnských dílen v Rheinabernu a v menší míře i Westendorfu.

Hojný počet terry sigillaty na sledovaném území dokládá, že tento druh zboží nebyl pro germánské obyvatelstvo cenově nedostupný. O výši ceny nás informuje unikátní reliéfně zdobená mísa typu Drag. 37 ze Cinnamovy dílny v Lezoux nalezená na lokalitě Flavia Solva (Noll 1972, 148–151). Latinský nápis na dně nádoby, datované do druhé poloviny 2. století, nás zpravuje o tom, že byla koupena za 20 assů. R. Noll uvádí, že jedna amfora vína stála rovněž 20 assů, za měřici obilí pak zaplatil kupující 4 assy. Téměř žádné jiné doklady o ceně tohoto zboží v archeologických pramenech neznáme. V barbarském prostředí byla ovšem terra sigillata určitě ceněnou záležitostí pro svůj atraktivní vzhled. Tyto keramické nádoby byly zřejmě natolik významné, že i po jejich rozbití byly opravovány a nadále používány, jak o tom svědčí například zlomek z objektu 7 z Mušova „U Sv. Jana“, fragment z objektu 74a z Drnholce (Droberjar 1991, Taf. 3:9, 6:4) a fragment reliéfní výdutě z Pasohlávek „U Vodárny“. Oba zlomky mají na výdutí reparační otvory, které dokládají opravu poškozených nádob. Podobné otvory se na Moravě vyskytly ještě u dalších šesti zlomků (srov. Droberjar 1991, 34, Taf. 2:8; 3:15; 5:5; 15:1a). Opravy sigillatového zboží nejsou jevem typickým jen pro barbarské prostředí, setkáváme se s nimi také na půdě provincií. Zlomky terry sigillaty z Brigetia byly spojeny svorkami z čistého olova, mezery mezi střepy však nebyly stmeleny. Po takové opravě nádoba již zcela jistě nemohla sloužit svému původnímu účelu a byla používána již jen jako dekorace (Sakař 1960, 251).

Zásadní otázkou je vzájemný vztah římských legií a domácího barbarského obyvatelstva během markomanských válek a jejich případný přetrvávající vliv po jejich skončení. Největší koncentraci římských vojenských útvarů v mušovském regionu nalezneme právě ve sledovaném regionu podél řek Dyje (především na jejím severním břehu) a Jihlavy. Nacházejí se tak v nevelké vzdálenosti od římského opěrného bodu na Hradisku u Mušova. Válečné akce v období markomanských válek, které se uskutečňovaly na barbarské půdě, znamenaly zásah do běžného života domácího obyvatelstva a odrazily se i v dochovaných archeologických pramenech. Na již výše zmíněné lokalitě Mušov „Na Pískách“ byla zjištěna situace, kdy příkop římského krátkodobého tábora protínal germánskou chatu. Podle stratigrafie objektů bylo stanoveno, že zánik germánských obydlí předcházelo založení římského krátkodobého tábora. V době markomanských válek zde tedy římské aktivity způsobily dočasné přerušení sídlištní kontinuity (Komoróczy 1999, 170) a až po opuštění krátkodobého tábora byl obnoven i život na sídlišti.

Sídlištní nálezy z této doby ale také prozrazují, že římská vojenská přítomnost měla pro domácí obyvatelstvo jisté kulturní a společenské důsledky. V germánských kontextech se tento vliv projevuje nárůstem počtu anticových předmětů, které tak v sídlištním materiálu dokládají hlavní vlnu římského importu ve druhé polovině 2. století (Tejral 1992; 1994, 307; 1998; Droberjar 1997, 157–160). Potvrzují to např. nálezy třecích misek z Klentnice a Mušova „Na Pískách“. Třecí misky (*mortaria*) byly v provinciálním prostředí běžným kuchyňským nádobím určeným pro přípravu typicky římských pokrmů. Otázkou je, zda byly ke stejnému účelu používány také třecí misky nalezené v prostředí barbarských sídlišť. Podle E. Křekoviče (1981, 355) měly *mortaria* v barbarském prostředí univerzální funkci, neboť Germáni zřejmě neznali jejich speciální funkci a římský způsob přípravy jídel. Naopak D. Baatz (1997) jejich používání v barbarském prostředí považuje za důkaz romanizace a přebírání stravovacích zvyků typických pro Středomoří. Bohužel tyto nádoby nelze datovat tak přesně jako jiné příklady jemné římsko-provinciální keramiky (Baatz 1977, 147). O částečné romanizaci alespoň některých vrstev germánského obyvatelstva svědčí např. místní výroba třecích misek v Haarhusenu v Thuringenu (Dušek 1989, 183–184, 186) nebo přítomnost *mortaria* v pohřební výbavě kněžny z Hassleбену (Schulz 1933, 11).

Zajímavým jevem a také chronologickou oporou je přítomnost římského stavebního materiálu ve výplních některých sídlištních objektů. Zlomky cihel s kolkem desáté římské legie se vyskytují v okolí 5 až 7 km kolem Hradiska u Mušova, v germánských sídlištních areálech v Brodu nad Dyjí, Drnholci, Mušově „Na Pískách“, Mušově „U Sv. Jana“, Dolních Věstonicích (Tejral, Jelínková 1980, 409; Jelínková 1982, 62) a nejnověji v Pasohlávkách „U Vodárny“. V objektech 5 a 7 z Brodu nad Dyjí v trati „Freiäcker“ byl nalezen zlomek střešní krytiny a fragment římské cihly tubuli. Vyskytly se zde v náleзовých souborech datovaných do první poloviny 3. století. Rovněž do 3. století je severovskou sigillatou datovaná chata III z Mušova „Na Pískách“, kde byly nalezeny zbytky římských cihel. Zlomek římského imbrexu

Obr. 9. Klentnice. Terra sigillata. 1,4–6 Rheinzabern (1–Drag. 31; 4–6–Drag. 37); 3 Westerndorf/Pfaffenhofen (Drag. 37); 7, 9 Westerndorf (Drag. 37); 8 Pfaffenhofen (Drag. 37); 2,10 neurč. (2–Drag. 33, 10–Drag. 18/31,31).

Abb. 9. Klentnice. Terra Sigillata. 1,4–6 Rheinzabern (1–Drag. 31; 4–6–Drag. 37); 3 Westerndorf/Pfaffenhofen (Drag. 37); 7, 9 Westerndorf (Drag. 37); 8 Pfaffenhofen (Drag. 37); 2,10 unbestimmt. (2–Drag. 33, 10–Drag. 18/31,31).

pochází z objektu 13 v Brodu nad Dyjí „Na Dolině“. Tento stavební materiál byl zřejmě získán z rozrušených staveb na Hradisku. Jeho výskyt v mladších objektech naznačuje, že obyvatelé germánských vesnic po markomanských válkách a po odchodu Římanů z vrchu Hradisko římské stavby zničili, stavební materiál odnesli a nějakým způsobem využívali pro svou potřebu (Tejral 1999, 112–113). Na základě tohoto předpokladu představují nálezy římského stavebního materiálu pro germánské objekty v okolí římského ležení na Hradisku u Mušova *terminus post quem* a nepřímo tak datují převážnou část těchto objektů do posledních desetiletí 2. a do 3. století. Nelze vyložit, že se na germánská sídliště v okolí Hradiska spolu s římskými cihlami, resp. stejnou formou, dostávaly i jiné předměty z Hradiska, které zde zanechalo římské vojsko (např. kovové předměty, nádoby či části nádob typu terra sigillata, jak předpokládáme např. u lokality Pasohlávky „U Vodárny“).

Na závěr je třeba konstatovat, že současný obraz rozšíření terry sigillaty ve sledované oblasti je do jisté míry ovlivněn stavem výzkumů a jejich publikováním. Často jsou nálezy zveřejňovány pouze informativně bez nálezo- vých kontextů, přestože právě uzavřené soubory s nálezy terry sigillaty jsou cennou pomůckou pro absolutní chronologii germánských sídlištních nálezů. Nedostatek kvalitně zpracovaných a publikovaných germánských lokalit nás pak v poznání života domácího barbarského obyvatelstva i jeho případných vztahů s Římany výrazně omezuje. Lze jen doufat, že aktuálně řešené grantové projekty a zpracování starších výzkumů přinesou v této problematice zpřesnění dosavadních poznatků.

Tento příspěvek vznikl v rámci grantového projektu GA ČR č. 404/09/1054 a v rámci výzkumného záměru Archeologického ústavu AV ČR Brno č. Z80010507. Za cenné rady a diskuse k tématu děkuji dr. B. Komoróczy, za podnětné připomínky děkuji také doc. J. Tejralovi. Fotografie pořídila P. Růžicková, autorem mapy je M. Vlach.

Literatura

Baatz, D. 1977: Reibschale und Romanisierung, *Rei Creatariae Romanae Fautorum Acta* XVII/XVIII, 147–158.

Bálek, M., Šedo, O. 1996: Das frühkaiserzeitliche Lager bei Mušov – Zeugnis eines augusteischen Feldzugs ins Marchgebiet?, *Germania* 74, 399–414.

Bernhard, H. 1981: Zur Diskussion um die Chronologie Rheinzaberner Relieftöpfe, *Germania* 59, 79–93.

Beninger, E., Freising, H. 1933: *Die germanischen Bodenfunde in Mähren*. Reichenberg.

CGP 1958 = Stanfield, J. A., Simpson, G. 1958: *Central Gaulish Potters*. London.

Červinka, I. L. 1902: *Vlastivěda moravská. I. Země a lid*, Brno.

Dobiáš, J. 1964: *Dějiny československého území před vystoupením Slovanů*. Praha.

Droberjar, E. 1991: *Terra Sigillata in Mähren. Funde aus germanischen Lokalitäten*. Brno.

Droberjar, E. 1993: Die römische Keramik vom Burgstall bei Mušov, *Archaeologica Austriaca* 77, 39–87.

Droberjar, E. 1997: *Studien zu den germanischen Siedlungen der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren*. Fontes archaeologici Pragenses 21. Pragae.

Dušek, S. 1989: Römische Reibschalen im germanischen Thüringen, *Alt-Thüringen* 24, 183–198.

Faber, A. 1994: *Das römische Auxiliarkastell und der Vicus von Regensburg-Kumpfmühl*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Band 49. München.

Gabler, D. 1987: Einige Besonderheiten der Verbreitung der Rheinzaberner Sigillaten in Pannonien, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 52, 75–104.

Gnirs, A. 1928: Ein Limes und Kastelle der Römer vor der norisch-pannonischen Donaugrenze, *Sudeta* 4, 120–153.

Gnirs, A. 1931: Římská stanice na Mušově. In: *Zprávy Čs. státního arch. ústavu* 2/3 (1929/1930), 9–29.

Gnirs, A. 1976: *Beiträge zur Geschichte und Geographie Böhmens und Mährens in der Zeit des Imperium Romanum*. Bonn-Bad Godesberg.

Hečková, J. 1982: Podiel výrobných centier rímskych provincií na spoločensko-ekonomickom vývoji nadunajského barbarika vo svetle rímskych importov, *Slovenská archeológia* 30/1, 5–77.

Horáková-Jansová, L. 1936: Keramika z římské stanice na Mušově, *Obzor praehistorický* IX (1930–1935), 117–125.

Huld-Zetsche, I. 1971: Zum Forschungsstand über Trierer Reliefsigillaten, *Trierer Zeitschrift* 34, 233–245.

Huld-Zetsche, I. 1972: *Trierer Reliefsigillata Werkstatt I. Materialien zur römisch-germanischen Keramik* 9, Bonn.

Huld-Zetsche, I. 1993: *Trierer Reliefsigillata Werkstatt II. Materialien zur römisch-germanischen Keramik* 12, Bonn.

Christlein, R., Kellner, H. J. 1969: Die Ausgrabungen 1967 in Pons Aeni, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 34, 76–161.

Jelínková, D. 1982: Výsledky zachraňovacích akcí na katastru obce Brod nad Dyjí, *Přehled výzkumů* 1978, 62–63.

Jelínková, D. 1986: Archeologické lokality na katastru obce Mušov, *Jižní Morava* 22, 227–242.

Jelínková, D., Kavánová, B. 2002: Soupis nalezišť z doby římské; In: S. Stuchlík (ed.): *Oblast vodního díla Nové Mlýny od pravěku do středověku*, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 20, 329–354.

Jütting, I. 1995: Die Kleinfunde aus dem römischen Lager Eining-Unterfeld, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 60, 143–230.

Klanicová, S. 2007: Nové poznatky o importu terry sigillaty na Moravě. In: E. Droberjar, O. Chvojka (eds.), *Archeologie barbarů 2006*. Sborník příspěvků z II. protohistorické konference, České Budějovice 21.–24. 11. 2006. Archeologické výzkumy v jižních Čechách, Supplementum 3/I. České Budějovice. 175–194.

- Klanicová, S. 2008:** Horizont nálezů z období markomanských válek na příkladu terra sigillata z Hradiska u Mušova. In: E. Droberjar, B. Komoróczy, D. Vachútová (eds.), *Barbarská sídliště. Chronologické, ekonomické a historické aspekty jejich vývoje ve světle nových archeologických výzkumů*, Spisy AÚ AVČR Brno 37, 439–452.
- Klanicová, S., Komoróczy, B. 2008:** Terra sigillata z germánských sídlištních objektů na lokalitě Klentnice, *Zborník Slovenského Národného Múzea CII/Archeológia* 18, 277–292.
- Klanicová, S. 2010 (v tisku):** Germánské osídlení na katastru obce Pasohlávky (Jihomoravský kraj) z hlediska nálezů keramiky typu terra sigillata. In: J. Beljak, G. Březinová, V. Varsik (eds.): *Archeológia barbarov 2009*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes, Tomus IX. Nitra 2010.
- Knies, J. 1893:** O římských starožitnostech na Moravě nalezených, *Český lid* 2, 616–620, 685–694.
- Komoróczy, B. 1999:** Zpráva o výzkumu fortifikace římského krátkodobého tábora a objektů sídliště z doby římské na lokalitě Mušov–Na Pískách v letech 1995–1996, *Přehled výzkumů* 39 (1995–1996), 165–196.
- Komoróczy, B. 2006:** K otázce existence římského vojenského tábora na počátku 1. století po Kr. u Mušova (kat. úz. Pasohlávky, Jihomoravský kraj). Kritické poznámky z pohledu římsko-provinciální archeologie. In: E. Droberjar, M. Lutovský (eds.): *Archeologie barbarů* 2005. Praha, 155–205.
- Komoróczy, B. 2008a:** Hradisko (Burgstall) u Mušova ve světle výzkumů v letech 1994–2007. In: E. Droberjar, B. Komoróczy, D. Vachútová (eds.): *Barbarská sídliště. Chronologické, ekonomické a historické aspekty jejich vývoje ve světle nových archeologických výzkumů*. Spisy AÚ AVČR Brno 37, 391–438.
- Komoróczy, B. 2008b:** Nálezy součástí výstroje a výstroje z Hradiska u Mušova, In: J. Tejral, B. Komoróczy (eds.): *Hradisko u Mušova. Výsledky archeologických výzkumů do roku 2007*. Rukopis pro GA ČR. Brno.
- Krekovič, E. 1981:** Rímska importovaná keramika na Slovensku, *Slovenská archeológia* 29/2, 341–376.
- Křížek, F. 1966:** Nové nálezy terra sigillata na Slovensku II, *Slovenská archeológia* 14/1, 97–134.
- Křížek, F. 1980:** Terra sigillata von Mušov, *Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské univerzity E* 25, 125–142.
- Kuzmová, K. 1997:** *Terra sigillata im Vorfeld des nordpannonischen Limes (Südwestslowakei)*. Nitra.
- Mildenberger, G. 1978:** *Germanische Burgen*. Münster.
- Mitscha-Märheim, H. 1955–56:** Oberleis, Niederleis von der Urzeit zum Mittelalter, *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 32, 25–61.
- Mócsy, A. 1969:** Pannonia – Forschung 1964–1968, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21, 340–375.
- Noll, R. 1972:** Eine Sigillataschüssel mit Eigentumsvermerk und Preisangabe aus Flavia Solva, *Germania* 50, 148–152.
- Ri-Fi = Ricken, H., Fischer, Ch. 1963:** *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern*, Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik 7. Bonn.
- Peškař, I. 1958:** Zachraňovací výzkum na sídlišti z doby římské u Mušova, *Přehled výzkumů* 1958, 105–106.
- Peškař, I. 1964:** Morava v 1. a 2. století n. l. Rkp. kandidátské disertační práce, Brno, I.–III. díl.
- Pons Aeni 1969–1974 = Christlein, R., Czysz, W., Garbsch, J., Kellner, H. J., Schröter, P. 1976:** Die Ausgrabungen 1969–1974 in Pons Aeni, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 41, 2–106.
- Sakař, V. 1960:** K počátkům dovozu terrae sigillatae do středního Podunají, *Acta Universitatis Carolinae č. 3/59 (Filipův sborník)*, 251–256.
- Sakař, V. 1969:** Nové možnosti interpretace keramických importů na území Římany neobsazené střední Evropy, *Archeologické rozhledy* 21, 202–216.
- Sejbal, J. 1988:** Die römische Stützpunkt bei Mušov in Südmähren und die Münzfunde. *Folia Numismatica 3 (Supplément Ad Acta Musei Moraviae 73)*, 3–12.
- Schulz, W. 1933:** *Das Fürstengrab von Haßleben*, Römisch-Germanische Forschungen 7. Berlin.
- Stanfield, J. A., Simpson, G. 1990:** *Les Potiers de la Gaule Centrale*, *Revue Archéologique Sites*.
- Stuchlík, S. 2002:** Výzkumy v oblasti výstavby vodního díla v minulosti a současnosti. In: S. Stuchlík (ed.): *Oblast vodního díla Nové Mlýny od pravěku do středověku*, Spisy AÚ AV ČR Brno 20, 7–24.
- Stuppner, A. 1994:** Terra Sigillata im nördlichen Niederösterreich, *Münsterische Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 3, 70–94.
- Stuppner, A. 1997:** Römische Keramik im nördlichen Niederösterreich. Rukopis disertační práce. Wien.
- Swoboda, E. 1964:** *Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler*. Graz–Köln.
- Šedo, O. 2000:** Archeologie a stopy pobytu římských vojsk v prostoru Mušova; In: E. Kordiovský (ed.): *Mušov 1276–2000, Jižní Morava* 22, 183–205.
- Šedo, O. 2001:** Bemerkungen zum Grundriss des Baus mit Apsis aus dem römischen Militärlager Mušov–Neuriessen I, *Anodos I*, 215–221.
- Šimek, E. 1923:** *Čechy a Morava za doby římské*. Praha.
- Tejral, J. 1986:** Neue Erkenntnisse zum römischen Stützpunkt am Burgstall bei Mušov in Südmähren, *Archeologické rozhledy* 38, 395–410, 463–466.
- Tejral, J. 1993:** Die Probleme der römisch-germanischen Beziehungen unter Berücksichtigung der neuen Forschungsergebnisse im niederösterreich-südmährischen Thayaflußgebiet, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 73, 1992, 377–468.
- Tejral, J. 1994a:** Die archäologischen Zeugnisse der Markomannenkriege in Mähren. Probleme der Chronologie und historischen Interpretation. In: H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner (eds.): *Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen*, Spisy Archeologického ústavu AV ČR, 299–324.
- Tejral, J. 1994b:** Römische und germanische Militärausrüstungen der antoninischen Periode im Licht norddanubischer Funde. In: C. Carnap–Bornheim

- (ed.): *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*, Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a.d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994, Lublin–Marburg, 27–60.
- Tejral, J. 1998:** Die Besonderheiten der germanischen Siedlungsentwicklung während der Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit in Mähren und ihr Niederschlag im archäologischen Befund. In: A. Leube (Hrsg.): *Haus und Hof im östlichen Germanien*, Bonn, 181–207.
- Tejral, J. 1999:** Zum Stand der archäologischen Forschung über den römischen militärischen Eingriff in Gebiet nördlich der Donau, *Přehled výzkumů* 39 (1995–1996), 81–164.
- Tejral, J. 2000:** Mušov Hradisko. In: E. Kordiovský (ed.): *Mušov 1276–2000, Jižní Morava* 22, 143–182.
- Tejral, J. 2002:** Doba římská v oblasti vodního díla. In: S. Stuchlík (ed.): *Oblast vodního díla Nové Mlýny od pravěku do středověku*, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 20, 291–328.
- Tejral, J. 2008:** Ke zvláštnostem sídlištního vývoje v době římské na území severně od středního Dunaje; In: E. Droberjar, B. Komoróczy, D. Vachútová (eds.): *Barbarská sídliště. Chronologické, ekonomické a historické aspekty jejich vývoje ve světle nových archeologických výzkumů*, Spisy AÚ AVČR Brno 37, 67–98.
- Tejral, J., Jelínková, D. 1980:** Nové nálezy z doby římské v Brodě nad Dyjí, *Archeologické rozhledy* 32, 384–412.
- Trnáčková, Z. 1980:** Zachraňovací výzkum sídliště z doby římské a slovanské u Mušova (okr. Břeclav), *Přehled výzkumů* 1977, 110–111.
- Trnáčková, Z. 1985:** Ein Hortfund von Metallgegenständen aus der späten Kaiserzeit und frühen Völkerwanderungszeit aus Mušov, *Památky archeologické* 76, 279–284.
- Tyszler, L. 1999:** *Terra sigillata na ziemiach Polski*, Acta archaeologica Lodziensia Nr 43 i 44 (Tekst; Katalog i Tablice). Łódź.
- Zanier, W. 1992:** *Das römische Kastell Ellingen*. Limesforschungen 23. Mainz.

Resumé

textbfDie Terra Sigillata-Funde aus der Landschaft unter den Pollauer Bergen (Südmähren)

Auf dem Kataster der ehemaligen Gemeinde Mušov hinterließen die Ereignisse der Markomannenkriege in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts deutliche Spuren, dank derer dieses Gebiet heute unter den archäologischen Fundstellen der römischen Kaiserzeit in der Tschechischen Republik eine Ausnahmestellung einnimmt. Neben zahlreichen Siedlungsspuren der einheimischen barbarischen Bevölkerung findet man hier nämlich auch Überreste von militärischen Aktivitäten der Römer, deren Aufenthalt das Leben der hiesigen germanischen Population offenbar erheblich beeinflusst hat. Außer zahlreichen provinzialrömischen Artefakten von verschiedenem

Typ finden wir hier auch einzigartige Befunde (z. B. Befestigungsanlagen und Überreste von römischer Architektur), was auf dem Gebiet der Tschechischen Republik eine völlig außergewöhnliche Erscheinung darstellt. Das Ziel des Beitrags ist es, zu überprüfen, ob man auf dem untersuchten Gebiet anhand der Analyse der Terra Sigillata mehrere chronologische Horizonte der germanischen Besiedlung im Rahmen des 2.–3. Jahrhunderts aussondern kann.

Das Verzeichnis von Fundstellen der römischen Kaiserzeit aus dem Gebiet der Stauanlage Nové Mlýny (Jelínková, Kavánová 2002, 329–354) bezeugt eindeutig, dass der höchste Schwerpunkt der Siedlungsfunde in diesem Raum in die Zeitspanne des 2. und 3. Jahrhunderts fällt. Terra Sigillata spielte eine wichtige Rolle des römischen Imports in das Gebiet des Barbarikums nördlich der Donau, und dank ihrer Datierungsmöglichkeiten repräsentiert sie heute eine außerordentlich wichtige chronologische Stütze. Terra Sigillata kommt im Barbarikum nördlich der Donau am meisten in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts bis zur ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts vor (Sakař 1969, 208; Klanicová 2007, 185–186; Kuzmová 1997; Stuppner 1994, 71; 1997), in Polen dann vor allem in der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts (Hečková 1982, 25; Tyszler 1999, 74). Die Funde in der behandelten Region unter den Pollauer Bergen spiegeln jedoch gewisse Spezifika wider. Während der Markomannenkriege ist ein regelmäßiger und besonders hoher Zufluss von Terra Sigillata bloß an der Fundstelle Mušov-Burgstall belegbar, wo er durch die Anwesenheit des römischen Heers und dessen Versorgung gegeben ist. In den umliegenden germanischen Siedlungen registriert man in dieser Kriegszeit nur ein beschränktes Vorkommen der Terra Sigillata aus Mittelgallien und der ältesten Produktionsphase aus Rheinzabern. Ob man zu dieser Zeit über die Zufuhr im Rahmen der Handelskontakte zwischen den Provinzen und den örtlichen germanischen Stämmen sprechen kann, oder ob die Terra Sigillata in den barbarischen Bereich ausschließlich mit römischen Truppen und nur sekundär zur hiesigen Bevölkerung gelangt ist, kann man vorerst nicht verlässlich sagen. Zu einem Aufschwung des Handels und somit auch einer erhöhten Menge an Terra Sigillata bei der heimischen germanischen Bevölkerung kam es erst nach dem Ende der Markomannenkriege, vor allem dann während der Regierungszeit der severischen Dynastie. In dieser Periode registriert man vorwiegend die Exemplare aus rheinischen Werkstätten in Rheinzabern und in kleinerem Maße auch Westerndorf.

Am Beispiel einiger germanischer Fundstellen aus der Landschaft unter den Pollauer Bergen, an denen Terra Sigillata jeweils durch mehr als 10 Fragmente vertreten war, kann man mehrere deutliche Wellen des Zustroms dieses Typs von Keramik auf unser Gebiet beobachten (Taf. 7). Die erste Kollektion von Terra Sigillata stammt aus der germanischen Siedlung Pasohlávky, Flur „U Vodárny“, die unweit von Mušov-Burgstall liegt. Die Kollektion von 21 Terra Sigillata-Fragmenten umschloss die Erzeugnisse von drei Töpferzentren – den mittelgallischen Werkstätten, Rheinzabern und Westerndorf (Fig. 3, 6). Im Unterschied zum Burgstall erscheinen hier

am meisten die Produkte aus der rheinischen Werkstatt in Rheinzabern (9+1? Fragmente – Janu(arius) II; Cerialis I, Comitalis I, II). Es kommen hier jedoch auch fünf Erzeugnisse aus mittelgallischen Werkstätten vor, zwei von ihnen konnten als die Produkte der Meister Cinnamus und Pugnus identifiziert werden (Fig. 3: 1, 2). Ihre Herstellungszeit ist identisch, anhand einer älteren Datierung werden diese Meister zwischen die Jahre 150–195 eingesetzt (CGP 1958), nach einer neueren Datierung aus dem Jahre 1990 ist die Herstellungszeit bereits zum Datum 150/140–170 verschoben (Stanfield, Simpson 1990). Die mittelgallischen Erzeugnisse aus dieser Fundstelle könnten möglicherweise auch direkt aus dem Hügel Burgstall stammen, wo die mittelgallische Ware und vor allem die Produkte des Meisters Cinnamus in großen Mengen vorkamen. Unter der Terra Sigillata aus Pasohlávky findet man auch die Westerndorfer Produktion des Meisters Helenius aus der 1. Hälfte des 3. Jahrhunderts (Fig. 6:8).

Die mittelgallische Ware kommt auch in dem Ensemble von Terra Sigillata aus der germanischen Siedlung in Drnholec, Flur „Holenická pole“ vor (25 Fragmente – Bestimmung nach Droberjar 1991, 10–11, Taf. 3: 4–16). Unter den vier Fragmenten, deren Herstellung nach Mittelgallien lokalisiert wurde, kann man ein Fragment des Reliefbruchstückes Drag. 37 dem Meister Cinnamus (135–170) zuordnen. Die Rheinzaberner Ware ist durch 6 Fragmente vertreten, alle gehören in die Gruppe Bernhard II (B.F. Attoni, Ware mit E 25/26, Pupus, Helenius) aus der Zeit nach den Markomannenkriegen (Kuzmová 1997, 23). Auch hier fand man bereits zwei Fragmente von der Westerndorfer Ware, repräsentiert durch die Meister Comitalis und Helenius.

Die dritte Kollektion aus dieser Periode stammt aus der germanischen Siedlung Mušov, Flur „Na Pískách“ (Bestimmung nach Droberjar 1991, 15–16, Taf. 7–8). Dieser Fundort befindet sich an der Stelle von mehreren Marschlagern, von denen eins die germanische Siedlung überschichtet. Unter diesen 18 Fragmenten überwiegen deutlich die Produkte aus Rheinzabern (14 Fragmente – Reginus I; Firmus I; Comitalis V; Ware anschließend an Reginus II, Julius I, Lupus – Gruppe Bernhard Ia–Iib). Bloß ein einziges Fragment können wir der mittelgallischen Werkstatt in Lezoux zuschreiben. Es handelt sich um ein Erzeugnis aus der jüngsten Produktionsphase dieser Werkstatt (Mercator II), datiert zwischen die Jahre 170–195. Genauso, wie in der germanischen Siedlung von Pasohlávky, ist auch hier wieder ein Fragment von einem Gefäß des Meisters Helenius aus Westerndorf vertreten.

Im Ensemble von 15 Fragmenten aus der Fundstelle Pasohlávky, Flur „Dlouhé louky“ (Bestimmung nach Droberjar 1991, 17, Taf. 10: 1–7, 9–10), konnte man bisher kein Exemplar aus mittelgallischen Werkstätten identifizieren. Diese Kollektion von Terra Sigillata könnte deswegen bereits in die Periode fallen, in der die mittelgallische Ware schon definitiv durch die Rheinzaberner Produkte verdrängt wurde. Die Fundgruppe von Terra Sigillata umschließt 4 Fragmente aus der Werkstatt in Rheinzabern (der vertretene Meister Comitalis III gehört in die jüngere Phase der Gruppe Bernhard Ib, die schon unmittelbar nach den Markomannenkriegen auf-

taucht) und einen hohen Anteil an Westerndorfer Ware (3 Fragmente – Helenius; 1 Fragment – Comitalis). Da aber die Menge von aufgefundener Terra Sigillata sowie der Anteil an identifizierbaren Fragmenten in diesem Verband relativ niedrig sind, kann man nicht ausschließen, dass die Abwesenheit von mittelgallischen Produkten hier nur zufällig ist.

Die Spätphase des Zustroms von Terra Sigillata nach Mähren ist durch eine umfangreiche Kollektion von Terra Sigillata aus der germanischen Siedlung in Klentnice repräsentiert (Fig. 8, 9; Klanicová, Komoróczy 2008). Unter den 51 Fragmenten erscheinen zwar noch die Rheinzaberner Sigillata-Produkte aus der spätantoinischen Zeit, aber die meisten Erzeugnisse stammen aus der severischen Zeit. Es handelt sich dabei um die Rheinzaberner Produkte der Gruppe Bernhard III, Erzeugnisse der Meister Helenius (2 Fragmente) und Comitalis (1 Fragment) aus Westerndorf und die Pfaffenhofener Ware (3 Fragmente – Dicanus; Ware nach Helenius?). Das jüngste Exemplar in Klentnice und gleichzeitig auch in ganz Mähren wurde erst nach dem Jahre 233 hergestellt, u. z. von dem Meister Dicanus in der Töpferwerkstatt von Pfaffenhofen (Fig. 9:8). Die Produktion dieser Werkstatt endete erst zur Zeit der nächsten Alamanneneinfälle im Jahre 259/260. Diese Periode ist charakterisiert durch eine deutliche Abnahme des Imports von Terra Sigillata ins Barbarikum nördlich der Donau. Die Einfuhr endete definitiv mit den Alamannenangriffen auf den Obergermanisch-Raetischen Limes im Jahre 233. Doch die Siedlung in Klentnice, datiert in die Spätphase der relativ chronologischen Stufe C1, und repräsentiert mit Rücksicht auf die Terra Sigillata eine überraschend reiche Fundstelle, die in ihrer Umgebung keine Parallele findet.

Die Grundfrage ist die gegenseitige Beziehung zwischen den römischen Legionen und der heimischen barbarischen Bevölkerung. Die Kriegsaktionen im Laufe der Markomannenkriege, die auf dem barbarischen Boden stattgefunden haben, wirkten sich nämlich auf bedeutende Weise im Alltagsleben der einheimischen Bevölkerung aus und spiegelten sich damit entsprechend in den erhaltenen archäologischen Quellen wider. Die Siedlungsfunde aus dieser Periode deuten an, dass die römische militärische Anwesenheit gewisse kulturelle und gesellschaftliche Folgen für die einheimische Bevölkerung gehabt hat. In germanischen Kontexten äußert sich dieser Einfluss in dem Anstieg an antiken Gegenständen, die somit im Siedlungsmaterial die Hauptwelle von römischem Import in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts belegen (Tejral 1994, 307; 1998). Dies bezeugen z. B. die Funde von Reibschüsseln aus Klentnice und Mušov, Flur „Na Pískách“. Die Reibschüsseln (lat. *mortaria*) repräsentierten im provinziellen Milieu herkömmliches Küchengeschirr, bestimmt für die Aufbereitung von typischen römischen Speisen. Die Frage ist, ob zu demselben Zweck auch die Reibschalen verwendet worden sind, die im Bereich der barbarischen Siedlungen gefunden wurden. Nach E. Krekovič (1981, 355) hatten die Reibschüsseln im barbarischen Milieu angeblich eine universale Funktion gehabt, denn die Germanen haben deren spezielle Funktion sowie die römische Art von Speisenzube-

reitung nicht gekannt. D. Baatz (1977) dagegen betrachtet ihre Verwendung im barbarischen Bereich als einen Beleg der Romanisierung und Übernahme von Essgewohnheiten typisch für das Mittelmeergebiet. Diese Gefäße können aber leider nicht so präzise datiert werden wie andere Beispiele der provinzialrömischen Feinkeramik (Baatz 1977, 147). Von der teilweisen Romanisierung zumindest einiger Schichten der germanischen Bevölkerung zeugt die Lokalproduktion von Reibschüsseln in Haarhausen, Thüringen (Dušek 1989), oder die Anwesenheit eines Exemplars in der Grabausstattung der Fürstin von Hassleben (Schulz 1933).

Eine wichtige Erscheinung und gleichzeitig auch chronologische Stütze repräsentiert die Anwesenheit von römischem Baumaterial in Füllungen von einigen Siedlungsobjekten. Die Ziegelfragmente mit dem Stempel der zehnten römischen Legion findet man in der Umgebung von 5 bis 7 km weit von Mušov-Burgstall entfernt, in germanischen Siedlungsarealen in Brod nad Dyjí, Drnholec, Mušov, Fluren „Na Pískách“ und „U Sv. Jana“ und neustens auch in Pasohlávky, Flur „U Vodárny“. In den Objekten 5 und 7 aus Brod nad Dyjí, Flur „Freiäcker“ fand man ein Fragment eines Dachziegels und ein Fragment einer römischen *tubuli*. Diese Fundstücke stammen aus Fundkontexten, datiert in die erste Hälfte des 3. Jahrhunderts. Dieselbe Datierung ins 3. Jahrhundert mit Hilfe der severischen Terra Sigillata weist auch die Hütte III aus Mušov, Flur „Na Pískách“ auf, wo Überreste von römischen Ziegeln gefunden wurden. Ein Fragment eines römischen *imbrex* stammt aus dem Objekt 13 in Brod nad Dyjí, Flur „Na Dolině“. Dieses Baumaterial wurde vermutlich den zerstörten Bauten auf dem Burgstall entnommen. Sein Vorkommen in jüngeren Objekten deutet an, dass die Bewohner von germanischen Dörfern nach den Markomannenkriegen und nach dem Abzug der Römer auf dem Hügel Hradisko die römischen Bauten zerstört, das Baumaterial weggetragen und es auf irgendwelche Weise für ihren Bedarf verwendet haben (Tejral 1999, 112–113). Auf Grund dieser Annahme bedeuten die Funde von römischem Baumaterial für die germanischen Objekte in der Umgebung des römischen Lagers auf Mušov-Burgstall einen *Terminus post quem* und datieren somit den Großteil dieser Objekte indirekt in die letzten Jahrzehnte des 2. und ins 3. Jahrhundert. Zusammen mit römischen Ziegeln bzw. auf die gleiche Art, gelangten in die germanischen Siedlungen rund um den Burgstall möglicherweise auch andere Gegenstände vom Burgstall, die hier von dem römischen Heer hinterlassen wurden (z. B. Metallgegenstände, Gefäße oder Fragmente der Terra Sigillata, wie wir es z. B. bei der Fundstelle Pasohlávky, Flur „U Vodárny“ annehmen).

Zum Schluss ist zu konstatieren, dass das gegenwärtige Bild der Ausbreitung von Terra Sigillata auf dem behandelten Gebiet gewissermaßen durch den Zustand der Ausgrabungen und deren Publikation beeinflusst wird. Die Funde werden oft nur informativ und ohne Fundumstände veröffentlicht, trotz der Tatsache, dass gerade die geschlossenen Fundverbände mit Funden von Terra Sigillata ein wertvolles Hilfsmittel für die absolute Chronologie der germanischen Siedlungsfunde repräsentieren. Der Mangel an qualitativ voll verarbeiteten

und publizierten germanischen Fundorten beschränkt uns somit auf bedeutende Weise in der Erkennung des Lebens der heimischen barbarischen Bevölkerung sowie ihrer möglichen Beziehungen zu den Römern. Man kann nur hoffen, dass die gegenwärtig laufenden Projekte und die Bearbeitung von älteren Ausgrabungen eine Präzisierung der heutigen Kenntnisse dieser Problematik bringen werden.